

Розділ III.

СЛОВОТВІРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ У ГОВІРКАХ ХАРКІВЩИНИ

Як уже зазначалось у першому розділі, ми не збираємось представити дериваційну систему аналізованого сегмента лексики в усій його складності й багатогранності, оскільки такий розгляд може бути темою окремої монографії. Тому свідомо обмежуємось, в основному, аналізом суфіксального іменникового словотвору в говірковому мовленні, проте побіжно зупиняємось і на інших способах словотворення.

3.1. Суфіксальний словотвір у межах сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини

Суфіксальний спосіб словотворення є панівним у слов'янських мовах. Суфікси відзначаються різноманітністю, широкою сполучуваністю, здатністю до творення варіантів, значною багатofункціональністю тощо, і це щоразу привертає увагу мовознавців. Тим більше суфіксальним способом творяться всі повнозначні частини мови. В українській лінгвістиці суфіксальному словотвору присвячено монографічні праці Г. Л. Аркушина, В. О. Горпинича, Л. П. Дідківської та Л. О. Родніної, Я. В. Закревської, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалика, М. В. Кравченко та ін.

Збірні назви на позначення листя і стебел сільськогосподарських культур. У досліджуваних говірках найменування листя чи стебел сільськогосподарських культур утворюються переважно від іменників, що означають назву самої рослини (*кукурудза* — *кукурудзін'(н')а*, *кукурудза* — *кукурудзін'(н')а*, *кукурдза* — *кукурдзін'(н')а*; *квасо́ла* — *квасо́лін'(н')а*; *свекла́* — *свеклі́н'(н')а* та ін.), або ж прикметниками, які входять до складу двослівних найменувань — *горо́хове ліс'т'а* — *горохові́н'(н')а*, *горохві́н'(н')а*, *ма́кове ліс'т'а* — *макові́н'(н')а*, *сойаши́кове ліс'т'а* — *сойаши́ничі́н'(н')а*. Але значну групу становлять і назви, які не мотивуються найменуваннями самих рослин, а утворюються від етимологічно інших основ (гічка, баділ'(л')а,

ботва́, огу́дина та ін.). Як правило, ці назви мають загальніше значення і можуть означати стебла і листя різних культур — буряків, моркви, гарбузів та інших, але в говірковому мовленні вони диференціюються за допомогою описових назв (*гічка бур'ак'іу́, баді́л' (л')а квасо́л'і, гічка (з) мо́ркви*) або за допомогою різної територіальної локалізації омонімічних структур. Це можна поілюструвати, скажімо, на прикладі слова «гичка», яке, як зазначено вище, може означати листя різних городніх культур. Найчастіше на Харківщині воно використовується для називання листя буряків. У цьому значенні слово «гичка» функціонує майже в усіх обстежених пунктах, і лише в окремих із них (Вербівка Балаклійського району) цю семему не зафіксовано. Дане слово використовується тут на позначення листя моркви. У половині досліджених пунктів гічка — це лише «листя буряків». У селі ж Леб'язому Чугуївського району слово «гичка» означає «листя буряків і гарбузів», а в Іванівці (Барвінківський район) воно вживається на позначення листя усіх трьох згаданих городніх рослин. Назви листя і стебел сільськогосподарських культур у центральнослобожанських говірках, як правило, утворюються за допомогою таких суфіксальних морфем: **-ин'(н')-а**, **-ин-а**, **-ник**, а також спорадично виявлених, зокрема **-н'ак**.

Найпоширенішими на Харківщині, як, до речі, і в західних говорах української мови, є утворення із суфіксом **-ин'(н')-а**: *горохві́н'(н')а* (130, 132, 136, 137, 141), *горохові́н'(н')а* (128, 129, 135), *горохлі́н'(н')а* (131), *гороші́н'(н')а* (168, 185), *моркві́н'(н')а* (130, 134, 141, 168, 185), *бур'ачі́н'(н')а* (65, 66, 68, 70, 73, 86, 106, 110, 128, 129, 141), *свеклі́н'(н')а* (55, 70, 82), *квасолі́н'(н')а* (в усіх обстежених пунктах), *фасолі́н'(н')а* (141), *картоші́н'(н')а* (майже в усіх обстежених пунктах), *картоплі́н'(н')а* (128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141), *картохлі́н'(н')а* (128, 129, 139, 140, 180), *гарбузі́н'(н')а* (майже в усіх обстежених пунктах), *кабачі́н'(н')а* (15, 65), *капусті́н'(н')а* (131, 133, 136, 137, 140), *кукурудзі́н'(н')а* (128, 129, 130), *кукурузі́н'(н')а* (128, 129, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 168), *кукуругузі́н'(н')а* (128, 129, 131, 133, 140, 141), *макові́н'(н')а* (140, 141, 185), *мачі́н'(н')а* (133), *перчі́н'(н')а* (131), *сойаши́н'(н')а* (140), *сойаши́нчійн'(н')а* (140), *сон'аші́н'(н')а* (168). Порівняймо з західним ареалом: *моркві́н'а*, *моркові́н'(н')а*, *моркові́н'(н')е*, *картоплі́н'(н')а*, *буракові́н'(н')а*, *кукурудзі́н'(н')а*, *кукурудузі́н'а*, *кукурудзові́н'е*, *качані́н'(н')а*, *ог'ірчі́н'(н')а*, *гуркові́н'(н')а*, *гарбузі́н'(н')а*, *гороші́н'(н')а*, *горохові́н'(н')а* та ін [122].

Рідше у центральнослобожанських говірках для називання листя і стебел городніх культур уживаються іменники з суфіксом **-ин-а**:

фасоліна (15, 55, 65, 70, 74, 93, 94, 109), *гарбузіна* (15, 65, 93), *стоўбурина* (тверде стебло редьки) (11, 15, 58, 65, 68, 74, 86, 88, 93, 94, 106, 109). Ця суфіксальна морфема в даному ареалі переважно використовується для творення назв із сингулятивним значенням: цибуліна, капустина, часничіна, зерніна, нас'їніна, конопліна, картопліна, картошіна та ін. У західних же говорах найменування листя і стебел культивованих рослин із суфіксом **-ин-а** зустрічаються частіше: бурачіна, картопліна, барабуліна, свекліна, гичіна, горошіна, горóхвина та ін., проте утворення з цією суфіксальною морфемою часто виступають тут паралельно з іншими синонімічними формами, зокрема **-анк-а** або **-ин'а**, і, отже, не становлять єдиної словотвірної моделі для аналізованої групи назв на західній території. На Харківщині утворення з **-ин-а** функціонують здебільшого паралельно з формами на **-ин'(н)а**: *гарбузіна* (15, 65, 93) — *гарбузін'(н)а* (15, 65, 93), *стоўбурина* (11, 15, 58, 65, 68, 74, 86, 88, 93, 94, 106, 109) — *стоўбурін'(н)а* (11, 15, 58, 65, 68, 74, 86, 88, 93, 94, 106, 109), *фасоліна* (15, 55, 65, 70, 74, 93, 94, 109) — *фасолін'(н)а* (15, 55, 65, 70, 74, 93, 94, 109) й ін.

У частині центральнослобожанських говірок, зокрема в південних і, рідше, у північних, уживається суфікс **-ник**: *гарбу́зник* (69, 88), *тїквеник* (88), *квасо́л'ник* (70), який є характерним і для південно-західних говорів (Рівненська і Житомирська області) [АУМ 1984—2001].

Очевидно, подібні утворення постали внаслідок взаємодії центральнослобожанських говірок із північно-західним ареалом. Узагалі ж, як відомо, форми з суфіксом **-ник** на позначення стебел і листя рослин широко побутують у білоруській мові: *бурáчник*, *бульба́шнік*, *гарбу́знік*, *гарбузбу́нік*, *агуро́чнік*, *гурко́бнік*, *горбо́шнік* та ін., під впливом якої вони поширилися, слід гадати, і в частині північних говорів української мови [Закревська 1976, с. 88], а через їх посередництво, мабуть, потрапили і до центральнослобожанського ареалу.

На території Харківщини є й окремі вузьколокальні словотвірні структури, які мають лексикалізований характер, наприклад, *баклажа́н'(н)а* (133) — стебла й листя помідорів, *кукурузи́ак* (169). Проте кількість лексикалізованих зі словотвірного погляду назв незначна. Суфікс **-н'ак** уживається в даному ареалі, переважно, на позначення збірних номінацій дерев: *берези́ак* (128, 129, 131, 133, 136, 137), *дуби́ак* (128, 129, 131, 133, 136, 137) і таке інше. Якщо ж порівнювати із західним ареалом, то там таких структур значно більше: *барабо́лис'ко*, *бул'бати́нка*, *картоплі́с'ко*, *карто́плищце*, *кромпл'ани́ч'а*, *огірчи́нець* [Закревська 1976].

Зустрічаються на Харківщині також утворення від іншомовних кореневих морфем, зокрема російських, які творяться, проте, за допомогою «українських» афіксів, наприклад: *свекла́* — *свеклі́н'(н')а*.

Для повної характеристики аналізованого матеріалу слід відзначити, що, крім похідних суфіксальних утворень, етимологічно споріднених із найменуваннями самих рослин, є ряд непохідних, етимологічно відмінних назв, які мають загальніше значення. Назви типу *гічка/гич* (у більшості обстежених пунктів), *баді́л'(л')а* (майже в усіх обстежених пунктах), *ботва́/ботві́на/ботві́н'(н')а* (у більшості пунктів), *огу́дина/огу́дин'(н')а/гу́дина/гу́дин'(н')а* (майже в усіх обстежених пунктах), *лабузі́н'(н')а* (65) можуть означати листя чи стебла різних сільськогосподарських культур, наприклад: *баді́л'(л')ам* називається листя картоплі, квасолі, моркви, буряків, гарбузів, гороху, *ботво́йу* — буряків, моркви. Окремі назви такого типу означають стебла тільки однієї конкретної рослини, наприклад, *лабузі́н'(н')а* — це стебла тільки гарбузів.

Окрім спеціальних найменувань, утворених суфіксальним способом, на території Центральної Слобожанщини поширена певна кількість описових форм: *ліс'т'а капу́сти* (в усіх обстежених пунктах), *капу́с'т'ане/капус'т'ане ліс'т'а* (майже в усіх обстежених пунктах), *капу́сне ліс'т'а* (141), *кукуруз'ане/кукуру́з'ане ліс'т'а* (майже в усіх обстежених пунктах), *ліс'т'а (з) бур'ак'іу́* (у всіх обстежених пунктах) та ін.

Отже, відзначимо, що словотвір центральнослобожанського ареалу в даному сегменті сільськогосподарської лексики характеризується, зокрема, такими особливостями: найбільшу територію займають утворення із суфіксом **-ин'(н')-а**, який в українській літературній мові для розглянутих норм є нормативним; рідше для творення номінацій листя і стебел сільськогосподарських культур застосовуються суфікси **-ин-а**, **-ник**. Значною мірою поширені назви, утворені від етимологічно інших основ (немотивовані найменуваннями самих рослин). Функціонує і певна кількість описових форм.

Словотвірна будова одиничних назв. Категорія сингулятивності, на відміну від граматичної категорії однини, що означає окремо взятий предмет стосовно інших однорідних, називає предмет, виділений із сукупності. У центральнослобожанських говірках одиничні найменування утворюються за допомогою суфікса **-ин-а(-ін-а)** (в основному для неістот): *зерні́на* (в усіх обстежених пунктах), *в'іу́сіна* (133, 134), *оу́сіна* (185), *просі́на* (133, 141, 185), *йачме́ніна* (141, 185), *йачм'ініна* (133), *пшени́чна* (133, 140), *пшенич'іна* (185), *пшениши́чна* (179),

житина/жітина (133), *житніна* (141), *кукургузіна* (133, 139, 140), *кукурузіна* (141, 185), *нас'їніна* (майже в усіх обстежених пунктах), *падс'їніна* (141), *сойашнич'їна* (185), *коноплїна*, *картошіна* (у більшості обстежених пунктів), *картоплїна* (128, 129, 130, 132, 135, 139), *морквіна* (в усіх обстежених пунктах), *часничїна* (в усіх обстежених пунктах), *цибуліна* (майже в усіх обстежених пунктах), *стебліна* (в усіх обстежених пунктах), *бадилїна* (131, 175, 179, 182), *соломіна* (майже в усіх обстежених пунктах), *капустїна* (в усіх обстежених пунктах), *мачїна* (128, 129, 131, 133, 136, 137, 140), *мач'їна* (185), *перчіна* (128, 129, 169, 184), *горошіна/горбїшина* (у більшості обстежених пунктів), *орбїшина* (133), *квасолїна* (майже в усіх обстежених пунктах), *фасолїна* (15, 55, 65, 70, 74, 88, 93, 94, 109), *гарбузіна* (128, 129), *огўдина* (майже в усіх обстежених пунктах), *гўдина* (128, 129). Такі назви утворюються, як правило, від іменника (*цибуль'а* — *цибуліна* й ін.) й рідко від прикметників, які входять до складу двослівних найменувань (*житн'є зерно* — *житніна*).

Поряд із суфіксом **-ин-а** для утворень із сингулятивним значенням у цьому ареалі використовується і суфікс **-к-а**, який здебільшого приєднується до форм на **-ин-а**: *зернінка* (в усіх обстежених пунктах), *в'їсїнка* (133, 134), *кукургузїнка* (133, 139, 140), *кукурузїнка* (141, 185), *нас'їнінка* (майже в усіх обстежених пунктах), *морквінка* (майже в усіх обстежених пунктах), *цибулінка* (у більшості обстежених пунктів), *соломінка* (майже в усіх обстежених пунктах), *горошінка/горбїшинка* (майже в усіх обстежених пунктах), *квасолїнка* (у більшості обстежених пунктів), *капустїнка* (в усіх обстежених пунктах), *мачїнка* (128, 129, 131, 133, 136, 137, 140), *мач'їнка* (185). Формам такого типу властивий деякий відтінок здрібності, який, проте, не затемнює значення одиничності. Сингулятивних найменувань із суфіксальною морфемою **-к-а**, порівняно з утвореннями на **-ин-а**, у центрально-словажанських говірках значно менше.

Зрідка у цьому ареалі у функції одиничних назв виступають демінутивні форми іменників із різними, властивими для цієї словотвірної категорії, демінутивними суфіксами, наприклад: *зерн'ятко* (128, 129, 141), *горбїшок* (136, 137). Такі утворення характерніші для південно-західних говорів: *сол'їмка*, *зер'їнце*, *зерн'ятко*, *зирн'я* й ін., у яких форми з суфіксом **-ин-а** зі значенням одиничності зустрічаються рідко.

На території Харківщини існують, зрозуміло, й аналітичні форми сингулятивів: *однє зерно* (в усіх обстежених пунктах), *однє стебло* (в усіх обстежених пунктах), *одна картошка* (майже в усіх обстежених пунктах) й ін.

Отже, для творення одиничних назв найпродуктивніший суфікс **-ин-а**. Зауважимо, що утворення з цією морфемою є панівними в усіх північних і південно-східних говорах української мови. Поширені у центральнослобожанському ареалі й форми з суфіксом **-к-а**, проте, порівняно з утвореннями на **-ин-а**, їх у говірках Харківщини значно менше.

Назви місця. Іменники, які вказують на місце, означене мотивом, можна поділити на основні семантичні підтипи: 1) місце за предметом, який на ньому розташовується (або за дією, яка на ньому відбувається) і 2) місце, де раніше був предмет (або відбувалася дія). Із цієї категорії іменників можна виділити групу найменувань на позначення площі, на якій росли (рідше — ростуть) певні сільськогосподарські культури, так звані назви поля, на яких ми і зупинимося.

У сучасній українській літературній мові найменування полів утворюються в основному за допомогою суфіксів **-ишч-е**, **-ис'к-о**. На досліджуваній території переважають структури з **-ишч-е**, рідше **-ишч-е**, (в основному відсубстантивні й відад'єктивні): *жітницьке* (131, 141, 185), *прóсишче* (141, 169, 174), *прос'áнишче* (75, 168, 185), *грéчáнишче* (139, 168, 185), *грéчишче* (78, 141, 178), *йáчм'íнишче* (88, 131, 185), *йáшнишче* (131, 182, 184), *йáчнишче* (79, 175, 182), *оўс'ійшче* (95, 131, 179), *оўс'áнишче* (174, 176, 178, 185), *овéсишче* (128, 129, 141, 170, 172), *в'їўс'áнишче* (174, 178), *в'їўс'ійшче* (128, 129), *кукурудз'ійшче* (130), *кукуруз'ійшче* (128, 129, 174), *кукуруз'ійшче* (128, 129, 174), *кукуруз'áнишче* (170, 179, 182, 184, 185), *кукуруз'áнишче* (141, 170, 179, 182), *кукуруз'ійшче* (128, 129, 184), *кукуруз'ійшче* (128, 129, 184), *картопл'ійшче* (майже в усіх обстежених пунктах), *картопл'ійшче* (133, 134, 138), *картопл'áнишче* (141, 168, 185), *л'бнишче* (141), *конопл'ійшче* (130), *конопл'ійшче* (135), *конопл'áнишче* (132, 133, 185), *бур'áчишче* (131, 133, 135, 136, 137, 168), *бур'ач'ійшче* (130, 140, 141), *бур'ач'ійшче* (179, 182), *бур'áч'ійшче* (179, 182), *бур'áчнишче* (171, 172, 185), *бур'áшнишче* (185), *бур'акóвишче* (134, 135, 170), *бур'акóвишче* (179, 180), *капу́стишче* (131, 132, 133, 134, 135, 1376, 137, 138, 141), *капу́стишче* (130, 176), *капу́с'т'áнишче* (168, 185), *качан'ійшче* (169), *пшени́чишче* (128, 129, 131), *пшени́чнишче* (174, 175, 185), *пшени́шнишче* (73, 141, 177), *пшени́шче* (128, 129, 131), *сойáшнішче* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 15, 16, 17, 19, 21, 23, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 40, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 58, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 83, 84, 85, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 100, 101, 103, 104, 105, 110, 112, 113, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129,

134, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 177, 179, 180, 183, 185), *сойашнич'їшче* (173, 185), *падсónухнишче* (141). Продуктивною ця суфіксальна морфема є і в західних говорах української мови: *жіт'нишче, ржішче, пишеніш'нишче, в'їус'їшче, в'їус'áнишче, овес'нишче, йáч'нишче, йачм'їнишче, л'нішче, л'бнишче, л'нов'їшче, греч'нишче, гречáнишче*. Що ж до структур з **-ис'к-о**, то вони не характерні для Центральної Слобожанщини, проте значно поширені утворення з цим суфіксом у західному ареалі: *бул'биско, барабóл'иско, баштáниско* й ін. [Закревська 1976, с. 32].

Поряд із цими у центральнотлобожанських говірках функціонують й інші афіксальні утворення: *капус'т'áник* (134), *кукуруз'ник* (68), *кукуруз'ин'(н')а* (140), *кукуруз'ин'(н')а* (140), *сойашн'ин'(н')а* (185), *картош'ин'(н')а* (170, 177, 183), *прос'áнка* (134). Але ці формації (з суфіксами **-ин'(н')-а, -ник, -анк-а**) належать до непродуктивних словотвірних типів для творення назв полів у центральнотлобожанському ареалі.

Із цих суфіксальних морфем найпоширенішою є **-ин'(н')-а**, проте на Харківщині вона продуктивніша для творення найменувань листя і стебел сільськогосподарських рослин. Утворення з суфіксами **-ник, -анк-а** є спорадичними. Назви полів з-під сільськогосподарських культур із суфіксальними морфемами **-ник, -анк-а** характерніші для південно-західних говорів української мови: *р'їп'ник, бул'ник, крумл'áник, колóп'ник, колопéн'ник, житн'áнка, пишиниш'áнка, в'їус'áнка, гречáнка, прос'áнка, конопл'áнка, барабол'áнка, луцерн'áнка, цибул'áнка* й ін. [Закревська 1976].

Суфікс **-анк-а** у центральнотлобожанських говірках поширений в іншій семантичній функції — творення найменувань соломи: *гречáнка, житн'áнка, пишенч'áнка, горохл'áнка*.

Найменування полів із-під сільськогосподарських рослин утворюються, як правило, від назви культури, яка росла на них, проте у селі Новоолександрівка Сахновщинського району зустрічається нomen «качанище» (поле з-під капусти), утворений від слова «качан». Очевидно, номінація поля йшла тут від найменування плодів — качанів капусти. Тим більше, що у говірці цього села частіше уживають вираз [убра́ли качані́ з по́ла], а [убра́ли капу́сту] — рідше. Окрім суфіксальних утворень на позначення полів із-під сільськогосподарських рослин, на території Центральної Слобожанщини поширена значна кількість описових форм: *жіт'н'е по́ле* (в усіх обстежених пунктах), *стерн'á жі́та* (в усіх обстежених пунктах), *жіт'н'а/жатна стерн'á* (майже в усіх обстежених пунктах), *по́ле з-п'ід жі́та*

(131, 136, 137), *стерн'а з жіта* (138); *пшенична/пшенишна стерн'а* (в усіх обстежених пунктах), *пшеничне/пшенишне поле* (в усіх обстежених пунктах), *стерн'а пшениці* (128, 129, 133, 139), *стерн'а з пшениці* (138), *стерн'а з-п'ід пшениці* (136; 137), *поле з-п'ід прόса* (131, 136, 137), *стерн'а прόса* (майже в усіх обстежених пунктах), *стерн'а з прόса* (138), *прόс'ана стерн'а* (135), *прόс'ане поле* (майже в усіх обстежених пунктах); *гречане поле* (майже в усіх обстежених пунктах), *поле з-п'ід гречки* (майже в усіх обстежених пунктах), *стерн'а гречки* (в усіх обстежених пунктах), *стерн'а з гречки* (138), *гречана стерн'а* (132, 135); *стерн'а з йачмѐну* (138), *стерн'а йачмѐну* (128, 129), *йашина стерн'а* (128, 129), *йашинее поле* (136, 137), *поле з-п'ід йачмѐну* (майже в усіх обстежених пунктах), *йачм'їн:е поле* (131, 133, 136, 137, 168, 169); *в'їс'ана стерн'а* (128, 129), *стерн'а оўсá* (139, 172), *стерн'а з оўсá* (138), *поле з оўсá* (132), *поле з в'їсá* (майже в усіх обстежених пунктах), *поле з-п'ід в'їсá* (майже в усіх обстежених пунктах), *поле з-п'ід оўсá* (169, 170, 172), *кукуруз'ана/кукуруз'ана стерн'а* (128, 129), *стерн'а (з) кукурудзи* (130), *стерн'а кукурузи* (128, 129, 131, 136, 137, 138, 140, 141, 168), *стерн'а з кукурузи/кукурузи* (138), *поле з-п'ід кукурузи/кукурузи* (майже в усіх обстежених пунктах), *кукуруз'ане/кукуруз'ане поле* (128, 129), *кукурудз'ане поле* (130); *поле з сѓн'ашника/сѓйашника* (133), *поле з-п'ід сѓн'ашника (-у)* (136, 137), *поле з-п'ід сну* (136, 137), *сѓн'ашникове/сѓйашникове поле* (майже в усіх обстежених пунктах), *стерн'а сѓн'ашника/сѓйашника* (175, 176, 178, 181), *стерн'а з сѓн'ашника/сѓйашника* (138, 139), *сѓйашникова стерн'а* (128, 129); *поле з-п'ід конопел'* (131, 185), *поле з конопл'ї* (139), *конопл'ане поле* (132, 133), *поле / де пр'áдиво булѓ* (138), *поле / на йакѓму рослѓ пр'áд'їво* (136, 137); *поле з-п'ід л'бну* (131, 136, 137), *поле з л'бну (-а)* (132, 139), *стерн'а з л'бну* (130), *поле / де л'он буў* (170); *бур'акѓве поле* (128, 129, 138), *поле з бур'ак'їў* (132, 139); *поле з-п'ід картѓшки/картѓпл'ї* (майже в усіх обстежених пунктах), *картѓпл'ане/картѓпл'ане/картѓфл'ане) поле* (128, 129, 138, 139); *поле з-п'ід капўсти* (майже в усіх обстежених пунктах), *поле з капўсти* (128, 129), *капўс'т'ане/капўс'т'ане поле* (128, 129, 133, 135, 136, 137, 138), *поле / де капўста булá* (170).

Отже, найпродуктивнішим у центральнослобожанських говірках для творення назв поля є суфікс **-ишч-е**. Значно поширені форми з **-ин'(н')-а**, але вони, як правило, функціонують паралельно з назвами на **-ишч-е**. Інші афіксальні утворення, зокрема з суфіксами **-ник**, **-анк-а**, є спорадичними. Значно поширені на Харківщині й описові форми цих найменувань.

Назви агентивів чоловічого роду. Найменування виконавців дії за характером занять, за способом діяльності і професією у говірковому мовленні становлять багату і різноманітну групу як з погляду лексичного, так і словотвірного. З погляду словотвірної структури іменників — назв дійової особи визначальними є, з одного боку, твірна основа, з другого, — словотвірні форманти, за допомогою яких утворюються ці іменники. Твірна основа і словотвірний формант тісно взаємозв'язані і часто взаємозумовлені [Закревська 1976, с. 53].

Найменування осіб, що виконують сільськогосподарські роботи — копають землю, орють, жнуть, косять, молотять і т. п., утворюються у центральнослобожанських говірках за допомогою цілого ряду суфіксів, більшість з яких поширена в цій же функції і в українській літературній мові. Синонімічний ряд суфіксів, за допомогою яких утворюються назви агентивів у досліджуваному ареалі, репрезентований такими морфемами: **-ник**, **-л'ник**, **-(а) л'ник**, **-іл'ник** (із фонетичними варіантами), **-ач**, **-щчик**, **-ец'**, **-ар(-ар')**.

Найпродуктивнішими у центральнослобожанських говірках є утворення з суфіксами **-ник** та вторинними складними **-л'ник**, **-(а) л'ник**, **-іл'ник**: *молотник* (майже в усіх обстежених пунктах), *молотнік* (135, 179), *війзál'ник* (майже в усіх обстежених пунктах), *в'азál'ник* (130, 185), *роб'ітнік* (138), *сапál'ник* (128, 129, 169), *трўженік* (138), *горóднік* (майже в усіх обстежених пунктах), *огорóднік* (134, 136, 137, 139, 141, 168, 170, 185), *копál'ник* (133, 171, 180), *вибірál'ник* (майже в усіх обстежених пунктах), *збірál'ник* (131, 185), *пол'іл'ник* (130, 132, 134, 135, 139, 140, 141, 168, 170, 171, 172, 185), *молотіл'ник* (140, 141, 176), *молот'іл'ник* (140, 141, 176). Значна кількість назв особи за дією, яку вона виконує, утворюється від основ дієслів та іменників за допомогою вторинного афікса **-щчик** (фонетичний варіант **-щч'ік**), що виник на базі суфікса **-ик**: *с'їйал'щчик* (131, 134, 136, 184), *с'їйал'щч'ік* (131, 134, 136, 184), *с'івál'щчик* (133, 135, 185), *с'івál'щч'ік* (133, 135, 185), *сапál'щчик* (131, 179), *зборщчик* (172). Продуктивною є й морфема **-ач**: *плугáч* (140), *орáч* (в усіх обстежених пунктах), *с'івáч* (майже в усіх обстежених пунктах), *с'їйáч* (141, 174, 180, 182), *збірáч* (168), *п'ідбірáч* (130), *копáч* (майже в усіх обстежених пунктах).

До малопродуктивних у цій групі агентивних іменників у досліджуваних говірках належать формації з суфіксами **-ец'**, **-ар** (фонетичний варіант **-ар'**, характерніший для говіркового мовлення Харківщини): *молотáр'* (128, 129, 132, 136, 137, 169), *жнивáр'* (131,

168), *кoсáр'* (в усіх обстежених пунктах), *жнец'* (в усіх обстежених пунктах), *пáхар'* (128, 129, 135, 138, 185).

Зауважимо, що, як правило, агентивні назви, за винятком деяких, зокрема слова «плугáч», що походить від іменника *плуг*, утворюються від основи відповідного дієслова (*збирáти* — *збирáч* й ін.).

Назви агентивів жіночого роду. Серед найменувань дійової особи поряд із назвами чоловічого роду поширені паралельні форми жіночого роду, які часто становлять корелятивні пари. Твірною основою для агентивних і професійних назв жінок здебільшого є відповідні найменування чоловіків, до яких приєднуються спеціальні фемінізуючі суфікси **-к-а**, **-иц'-а**, **-ниц'-а (-н'їца)**, **-щиц'-а**, **-их-а**: *жнїц'а* (майже в усіх обстежених пунктах), *вїазáл'ниц'а/вїазáл'н'їца* (майже в усіх обстежених пунктах), *жáтн'їца* (168), *молотнїц'а* (135), *молотїл'ниц'а* (140, 141), *молотáрниц'а* (132), *пол'їл'ниц'а* (майже в усіх обстежених пунктах), *сáпáл'ниц'а* (169, 171, 172, 179), *кoпáл'ниц'а* (131, 133, 136, 137, 170, 171, 172, 185), *вибирáл'ниц'а* (128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 170, 171), *збирáл'ниц'а* (131, 185); *жáчка* (134), *жнивáрка* (168), *молотáрка* (130, 140, 168, 169, 170, 171, 172), *кoпáчка* (128, 129, 134, 135, 138, 141); *збóрщиц'а* (172); *кoпачїха* (140).

Особливу увагу слід звернути на такі дві назви *жнивáрка* — «жінка, що жне серпом злакові рослини» (зафіксоване у цьому значенні в селі Губарівка Богодухівського району) і *молотáрка* — «жінка, що молотить» (Губарівка Богодухівського, Нова Іванівка Лозівського району, Новоолександрівка Сахновщинського, Слобідка Краснокутського району, Сосонівка Нововодолазького, Федорівка Великобурульського району, Шляхове Коломацького), оскільки ці слова в цих (і взагалі в усіх обстежених пунктах) мають ще й зовсім інше значення — *жнивáрка* «машина, яка жне хлібні рослини», *молотáрка* «машина для обмолочування зернових культур». Можливо, накладання цих значень або ж поява однакових звукових комплексів у вищезгаданих селах є наслідком виникнення похідних слів від різних твірних основ. Очевидно, постання лексем *жнивáрка*, *молотáрка* із значенням «сільськогосподарські машини» є наслідком універбації (стягнення в одне слово стійкого словосполучення), а відповідні слова для називання агентивів жіночої статі утворені від найменувань чоловічого роду *жнивáр'*, *молотáр'*.

Найпродуктивнішими на території Харківщини для творення агентивних фемінінативів є морфеми **-ниц'-а** і **-к-а**.

Слід відзначити, що центральнoслобожанські говірки, як, до речі, і південно-західні, неоднорідні з погляду активності формування ко-

релятивних пар, хоча й відомий російський учений Г. О. Винокур, стверджує, що зі зміною суспільного ладу створюються такі умови, що «будь-яке суфіксальне утворення із значенням чоловічої особи передбачає паралельне утворення із значенням жіночої особи» [Закревська 1976, с. 77], проте, зауважимо, кореляти жіночого роду не утворюються у досліджуваних говірках від агентивних назв чоловічого роду, що представляють професії чи заняття, які не є (і не були ніколи) жіночими: *орáч*, *с'йáч*, *с'івáч*, *косáр'* й ін.

Помітною є тенденція до нерозрізнення родової кореляції, коли іменники чоловічого роду означають не тільки особу чоловічого, а й жіночого роду, наприклад: *молотнік*, *молотáр'*, *молотíл'ник*, *копáч*, *горóдник*, *огорóдник* й ін.

2.2. Роль лексико-семантичної деривації в утворенні аналізованих лексем

Більшість учених визначає лексико-семантичне словотворення як один з основних способів «продукування» слів. Правомірність цього способу довели В. М. Троїцький і І. І. Ковалик. Вони стверджують, що слово — це єдність форми і змісту, а порушення цієї єдності спричиняє видозміну слова, створення нового слова. Отже, під лексико-семантичним способом розуміють навантаження новим лексичним значенням слова, що вже існує в даній мові, при, як правило, одночасному збереженні первісного значення слова. Унаслідок лексико-семантичного словотвору в мові з'являються слова-омоніми. Словотвірним засобом для цього способу словотворення виступає процес зміни лексичного значення слова (переосмислення). Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники. В аналізованому сегменті говіркової лексики цей спосіб займає помітне місце.

Більшість мовознавців (І. І. Ковалик, М. М. Шанський, З. С. Потіха) дотримується думки, що суть лексико-семантичного словотворення полягає у семантичному розщепленні полісемічного слова на два або більше омонімів. Порівняйте зокрема: *перó* — «пір'я» і *перó* — «насінний пагін часнику»; *пéрстен'* — «каблучка» і *пéрстен'* — «металевий обручик, за допомогою якого коса скріплюється з кіссям»; *пйáтка* — «частина ноги» і *пйáтка* — «задня потовщена частина коси», а також *пйáтка* — «частина плуга, якою він пересувається по дну борозни»; *плáт':a* — «верхній жіночий одяг» і *плáт':a* — «обгортка качана кукурудзи»; *кожушóк* — «верхній теплий одяг» і *кожушóк* — «обгортка качана кукурудзи»; *одéжа* — «одяг» і *одéжа* — «обгортка качана кукурудзи»; *молочкó* — «молоко»

й *молочко́* — «рання стадія дозрівання плодів культурних рослин, зокрема огірків»; *чешуйá* — «луска риби» й *чешуйá* — «лушпиння цибулі»; *бат'і́г* — «знаряддя, яким поганяють худобу» й *бат'і́г* — «стебло гарбуза й огірків»; *огон'о́к* — «вогонь» і *огон'о́к* — «сорт кавунів, перцю»; *дудка* — «музичний інструмент» і *дудка* — «насінний пагін цибулі»; *са́жа*— «зола» і *са́жа* — «грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю й інших злакових культур», а також *са́жа* — «грибковий паразит на колосках жита у вигляді чорного ріжка»; *украї́йка* — «жінка української національності» й *украї́йка* — «сорт дині»; *п'ідо́шва* — «нижня частина взуття» й *п'ідо́шва* — «частина плуга, якою він пересувається по дну борозни»; *Москвá*— «місто, столиця Росії» й *москвá* — «середина розрізаного кавуна»; *лимо́нка* — «ручна граната» і *лимо́нка* — «сорт груші»; *па́луба* — «частина корабля» й *па́луба* — «повозка для перевезення дров»; *воло́с':а* — «волос» і *воло́с':а* — «приймочки кукурудзи»; *жа́ло* — «орган бджоли, осі та інших комах, яким вони жалять» і *жа́ло* — «гострий край полотна коси»; *душá* — «внутрішня вічна субстанція людини, що залишається після її земного існування на відміну від тлінного тіла» й *душá* — «середина розрізаного кавуна»; *зуб* — «кістяний орган у роті» і *зуб* — «гострий край вил» тощо.

Аналіз слів, утворених лексико-семантичним способом, показав, що вони виникають унаслідок перенесення назви одних предметів на інші на підставі певної їх подібності за зовнішнім виглядом чи іншими характеристиками до тих названих реалій, за якими вперше було закріплене те або інше найменування. Найчастіше в аналізованій лексиці основою для такого перенесення виступає певна подібність тих або інших предметів до частин тіла й одягу людини: *вúхо*— «орган слуху» й *вúхо* — «отвір, трубка на лопаті, куди забивається держак», *пláт':а* — «верхній жіночий одяг» і *пláт':а* — «обгортка качана кукурудзи».

Семантичний (лексико-семантичний) тип словотворення — це досить тривалий процес, при якому похідне слово утворюється лише шляхом поступової зміни семантики твірного слова. За лексико-семантичного способу в будові як похідного, так і твірного слова не відбувається ніяких змін, змінюється лише лексичне значення. Нові слова виникають, як правило, внаслідок розщеплення значення полісемічного слова на кілька самостійних значень, що приводить до появи омонімів.

Семантичне словотворення (лексико-семантичний спосіб) ґрунтується на тому, що, по-перше, з колишнього багатозначного слова

виділяється омонім, який втрачає семантичний зв'язок із значенням цього полісемічного слова, наприклад: *кишкі́* — «внутрішні органи людини й тварини» і *кишкі́* — «м'якоть у гарбузах, де є насіння»; *па́луба* — «частина корабля» й *па́луба* — «повозка для перевезення дров»; по-друге, в результаті додаткового навантаження новим лексичним значенням готового слова утворюється нове, наприклад, *зоу́л'а* — «птах» і *зоу́л'а* — «сорт огірків», *колго́спниц'а́* — «жінка, що працює в колгоспі» й *колго́спниц'а́* — «сорт дині», *руб'і́н* — «коштовний камінь» і *руб'і́н* — «сорт редиски».

Отже, як засвідчує зібраний і проаналізований матеріал, лексико-семантичний спосіб словотвору відіграє помітну роль у збагачуванні аналізованого сегмента лексики центральнослобожанських говірок.

2.3. Універбація в сільськогосподарській лексиці Харківщини

Утворення нових слів, як відомо, здійснюється двома способами — морфемним і неморфемним. У цьому фрагменті роботи ми приділимо увагу останньому з них, зокрема такому рідкісному в територіально-говірковому мовленні явищу як універбація, тобто творенню слів через стягнення в одне слово стійкого словосполучення, наприклад: десять гривень — *десятка*, залізна дорога — *залізниця*, шкіряна куртка — *шкірянка*. Отже, суть цього явища полягає в перетворенні кількочленного сполучення у слово.

Термін «універбізація» з'являється в лінгвістиці завдяки працям М. Гельцла, М. Докуліла, О. В. Ісаченка. Ними було вирішено основні питання, пов'язані з цим поняттям, визначено поняття морфологічної конденсації, встановлено розрізнення генетичного і функціонально-структурного аспектів при її описові, проблема мотивації універбів багатослівними найменуваннями. Це явище розглядали на різному матеріалі й під різним кутом зору І. М. Думчак (явище універбації в українській мові) [Думчак 1998], Н. М. Захлюпана (українські універбати на **-к-а** в зіставленні з російськими) [Захлюпана 1986], Л. В. Сахарний [Сахарный 1977] (структуру слова-універба і контекст на матеріалі російської мови), О. М. Сидоренко (поняття універбізації в сучасному слов'янському мовознавстві) [Сидоренко 1992], О. Г. Широкова (універбізацію в чеській мові в зіставленні з російською) [Широкова 1991] та інші.

Кількість слів-універбатів в аналізованому сегменті говіркового мовлення є не значною. Найпродуктивнішими в говірках Центральної Слобожанщини є універбати на **-к-а**: *безр'іжка* (безрога корова),

вишин'їўка (вишнева наливка), *сливй'анка* (сливова наливка). При утворенні таких конструкцій спостерігається їх смислова залежність від співвідносних атрибутивних словосполучень, частіше за все двокомпонентних (прикметник та іменник, рідше іменник із дієприкметником, наприклад, *вишив'анка* (вишита сорочка), іменник із родовим якістю). Таким чином, похідна основа співвідноситься за формою з одним мотивуючим словом, а за змістом із цілим словосполученням. Наприклад, слово *л'ітрб'ўка* (літрова посудина), формально мотивується прикметником «літровий», а семантично — словосполученням «літрова посудина». Отже, як бачимо, універбати на **-к-а** є лексичними еквівалентами словосполучень: *й'арка* — яра пшениця, *й'ачка* — ячна солома, *й'ачм'їнка* — ячмінна солома. Утворення таких слів супроводжується транспозицією і конденсацією, з яких, власне, й складається процес універбації, тобто скорочення числа компонентів словосполучення, що є твірним за змістом, до одного формально мотивуючого слова. Особливо продуктивним цей спосіб виступає для творення найменувань соломи, проте, на думку, Я. В. Закревської, в українській літературній мові такі назви утворюються за допомогою суфікса **-анк-а** [Закревська 1976, с. 28]. У досліджуваних говірках твірна основа найменувань соломи безпосередньо пов'язана з назвами самих рослин. Але мотивуються такі найменування часто словосполученням, що зазнає конденсації, тобто усічення одного з компонентів, яке супроводжується суфіксацією.

Найпродуктивнішим суфіксом для творення найменувань соломи у центральнотслобожанському ареалі є **-анк-а**: *пшеничн'анка* (134), *пшенишин'анка* (170), *горохл'анка* (141, 170), *греч'анка* (134), *жит'н'анка* (134), *жйт'анка* (170), *в'їўс'анка* (134, 141), *оўс'анка* (132), проте такі назви активно функціонують лише в селах Вовчанського, Дворічанського та Лозівського районів.

Поширені на Харківщині й утворення з **-ин'(н')-а** (в основному на позначення горохової соломи): *горохвін'(н')а* (128, 129, 130, 136, 137), *гороховін'(н')а* (128, 129, 134, 135), *горохлін'(н')а* (170), *горошін'(н')а* (176, 179). Відзначимо, що ці форми на території Центральної Слобожанщини значно активніші за аналогічні утворення з суфіксом **-анк-а** — *горохл'анка* (141, 170). Назви ж соломи з ячменю утворюються в говірках Харківщини за допомогою суфіксальної морфеми **-к**: *й'ачм'їнка* (134), *й'ачка* (141).

Окрім найменувань соломи, утворених суфіксальним способом, на території Центральної Слобожанщини поширена значна кількість аналітичних форм: *гор'охова/ор'охова сол'ома* (майже в усіх

обстежених пунктах), *солóма* (з) *горóху/орóху* (128, 129), *горóхв'ана/горохв'ана* *солóма* (170), *орóх'яна солóма* (133); *пшени́чна/пшени́шна солóма* (в усіх обстежених пунктах), *солóма* (з) *пшени́ц'і* (132, 134, 135, 139); *жіт'н'а/жіт'на солóма* (128, 129, 138, 140), *солóма* (з) *жіта* (168, 170); *в'їус'ана/оўс'ана солóма* (128, 129, 133, 136, 137, 138), *солóма* (з) *в'їусá* (128, 129, 131), *солóма* (з) *оўсá* (128, 129); *їáшна/їáчна солóма* (128, 129, 130, 133, 135, 136, 137, 138), *їачм'ін'а солóма* (131, 140), *їáчнева солóма* (131, 138), *солóма* (з) *їачмэн'у* (*їачмен'у*) (майже в усіх обстежених пунктах); *гречáна солóма* (майже в усіх обстежених пунктах), *грéчнева/грéч'н'ова солóма* (131, 185), *солóма* (з) *грéчки* (майже в усіх обстежених пунктах). Зауважимо, що описові форми на Харківщині переважають над найменуваннями соломи, утвореними шляхом універбації.

Отже, відзначимо, що в аналізованому сегменті говіркової лексики за допомогою універбації утворюються переважно такі найменування: 1) назви соломи (*в'їус'áнка*, *гречáнка*, *їáчка*); 2) найменування деяких зернових культур (*б'їлокачáнка* — білокачанна капуста; *їáрка* — яра пшениця, *ус'т'ўчка* — пшениця з остюками); 3) назви сільськогосподарських машин і деяких засобів пересування (*в'їйáлка*, *жнивáрка*, *молот'їлка*, *с'їйáлка*; *безтáрка*); 4) назви на позначення рис тварин, їхньої породи (*безр'їжка* — безрога корова; *симентáлка* — корова симентальської породи); 5) ентомологічні найменування (*колорáд* — колорадський жук). Крім того, в досліджуваному ареалі переважають універбати жіночого роду, але трапляється в центральнослобожанських говірках і невелика кількість подібних найменувань чоловічого й середнього роду, й навіть конструкції, що утворені від множинної форми іменників: *бéзрук* — безрукий чоловік; *самос'її* — самосійний мак; *їáшнишче* — ячмінне (*їáшневе*) поле, стерня з ячменю; *гумовикі* — чоботи з гуми, *кирзакі* — кирзові чоботи, *спортїўки* — спортивні штани тощо.

2.4. Префіксальний спосіб словотвору в межах аналізованого сегмента лексико-семантичної системи Центральної Слобожанщини

Діапазон словотворення у префіксів у літературній мові доволі вузький. Не вадто потужний він і в аналізованому сегменті говіркової лексики центральнослобожанського ареалу. Більш чи менш активними і виразними засобами словотворення префіксальні морфеми виступають у сфері дієслова: *загортáт'*, *засипáт'*, *нагортáти*, *облїшчит'*, *обмолотїти*, *перекидáт'*, *п'їдгортáт'*, *провóдити/провóдит'*,

прогортáт', *схóде*, *схóдит'*. Також цим способом утворюється й незначна кількість дієприкметників та іменників, пов'язаних із сільськогосподарською сферою: *дозр'íлий*, *досп'íлий*, *достíглий* (колосок), *несп'íлий*, *недосп'íлий*, *недозр'íуший*, *об'íмн'áта* (кукурудза), *почíшчена* (кукурудза), *почíшчений* (качан), *перекóпка*, *пробóлка* тощо.

2.5. Роль префіксально-суфіксальної деривації в утворенні слів сільськогосподарської сфери у говірках Харківщини

Префіксально-суфіксальний спосіб в аналізованому сегменті говіркової лексичної системи, звичайно, продуктивніший, ніж префіксальний, як і в мові загалом. Цей спосіб чинний у сфері фактично всіх основних частин мови. В аналізованій лексиці маємо такі префіксально-суфіксальні утворення: дієслова — *насáжуват'*, *обгóртуват'*, *н'íдну́шуват'*, *н'íдсáжуват'*, *прикáтуват'*, *проóр'уват'*, *пропíсуват'* (рядки), *пробóл'уват'*, *розпúшуват'*, *скóпуват'*; іменники — *вísадки*, *у́шивáл'ник/ушивáл'ник*, *у́шивáлок*, *вíгул'ник*, *вишивáл'ник*, *збирáл'ник*, *перевóзка*, *полíу́ка*; дієприкметники — *дозрíуший* тощо.

2.6. Нульова суфіксація в межах аналізованого сегмента лексико-семантичної системи Центральної Слобожанщини

У мовознавчій літературі існує термінологічний різнобій в окресленні цього способу залежно від того, на яку з ознак при творенні подібних похідних звертають увагу дослідники (безафіксний, безсуфіксний, усічення, нульова суфіксація, зворотний, конверсія, регресивний тощо). У принципі ці назви якоюсь мірою доповнюють, уточнюють одна одну, окреслюючи згадуване словотвірне явище з різних сторін. Активно діє нульова суфіксація в системі іменникового словотвору й використовується в основному при творенні віддієслівних, рідше, відприкметникових дериватів. Причому словотвірний процес реалізується: 1) без фонетичних змін (наприклад, *садити* — *сад*); 2) з фонетичними змінами, що полягають здебільшого в чергуванні голосних або приголосних звуків (*виходити* — *вихід*, *гатити* — *гать*, *носити* — *ноша*).

В українській мові загалом виділяють чотири типи словотвірних моделей так званих безафіксних іменників: 1) іменники чоловічого роду II відміни: *переспів*, *почин*, *хід*; 2) іменники жіночого роду I відміни: *згода*, *ноша*, *обнова*, 3) іменники жіночого роду III відміни: *зав'язь*, *зустріч*, *розповідь*; 4) іменники, що мають лише форму множини: *біга*, *збори*, *лови*. Певною мірою ці моделі представлені

в аналізованому нами сегменті говіркової лексики Центральної Слобожанщини. Завдяки першій словотвірній моделі тут утворюються віддієслівні іменники чоловічого роду II відміни на позначення сільськогосподарських робіт і процесів: *обмолот*, *покос*, *поліў*, *пос'їў*; частин предмета, будівлі: *загін*, *зачин* (верхній потовщений край полотна коси); *віход* (передня частина приміщення), *зас'їк*, *в'їдс'їк*, *отс'їк* (відгороджене місце в коморі, зерносховищі), *кв'їт*, *цв'їт* (сущвіття кукурудзи); цілих предметів, будівлі: *в'їз*, *воз*, *волок* (пристосування зі збитих жердин для перевезення плуга), *нав'їс*, *нав'їс* (будівля для зберігання сіна), *пів'їд* (вуздечка для прив'язування коня); дуже рідко — відприкметникові деривати: *слиз* (хвороба сільськогосподарських рослин). Щодо другої моделі, то вона репрезентована такими віддієслівними утвореннями: *волюка* (пристосування зі збитих жердин для перевезення плуга), *загорода/загорода*, *загороба* (відгороджене місце для худоби), *зас'їка* (відгороджене місце в столі), *зв'язка* (в'язка 5–10 снопків льону чи конопель). Третя модель представлена незначною кількістю дериватів — відприкметниковим *зелен'* (зелені овочі), віддієслівними *гнил'* (хвороба сільськогосподарських рослин), *зав'яз'*, *загород'*. Четверта репрезентована омонімічними лексемами *сходи* (спуск до льоху) й *сходи* (перші паростки посіяних рослин, що вийшли на поверхню ґрунту). Зауважимо, що творення деяких безафіксних похідних в центральнослобожанських говірках не завжди супроводжується чергуванням голосних, як це ми спостерігаємо в літературній мові (пор. літ. *виходити* — *вихід*, *возити* — *віз*, *покосити* — *покіс* і центральнослобожанські утворення *віход*, *воз*, *покос*).

2.7. Складання

Складання — це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень), і цим він відрізняється від інших морфемних способів, які передусім орієнтовані на творення простих слів. Його різновидами, як відомо, є основоскладання (композиція), словоскладання (юкстапозиція), аббревіація. Із цих різних типів складання найпоширенішим у центральнослобожанських говірках (загалом і в аналізованому сегменті говірної лексики зокрема) є основоскладання. Щодо інших різновидів, то аббревіація відсутня зовсім, а юкстапозити в сільськогосподарських найменуваннях досліджуваного ареалу трапляються дуже рідко, наприклад, *цибу́л'а-с'ї́янка*. Проте й основоскладання традиційно було не дуже поширеним способом словотворення. Ним утворилася спочатку досить незначна кількість слів, наприклад, *довгоносик*,

с'іновáл/с'єновáл, с'іножáт', с'інокóс, чорнобóжка, але ситуація змінюється з появою нових технічних пристроїв, приладів, механізмів, машин, зі змінами, що відбуваються в системі традиційного господарювання загалом тощо. Такі назви потрапляють у говірку завдяки безпосередньому впливові на неї літературної мови. Наприклад, *боронопод'їбне рáло, бур'акокопáч, бур'акор'їзка, в'їкоовéс, глинозém, граблепод'їбне рáло, зерноўлóў'увач, зернодробíлка, зерносушáрка, зерносхóвищче, зернофура́ж, картоплесаджáлка, картоплесортувáлка, круподéрка, крупору́шка, крупотéрка, лобогр'ї́йка, маслоцéх, парокóнна рáло, сноповйзáл'ниц'а, сортооно́улен'а, ф'ітофто́ра, ф'ітофторóз, хрестоцв'їтна бл'їшка*, чорнозém та ін. Такі назви в говірці, звичайно, можуть зазнавати певних трансформацій, зокрема на фонетичному рівні: *картоплесажáлка, корнеплóд, корн'єплóд, лобогр'є́йка, хв'ітофто́ра, хв'ітофторóз*. Інколи, щоправда, відповідно до літературних назв з'являються власне говіркові утворення для називання подібних пристроїв — *зернокру́пка* (ручна машинка для розмелювання зерна). Більш-менш продуктивно цей спосіб у народі використовувався й для творення найменувань сортів сільськогосподарських рослин, проте знову ж таки традиційно кількість таких назв також була незначною (тобто тих, які були утворені в народномовному середовищі, а не привнесені в нього зовні): *б'їлокачáн'а, б'їлокрáйка, красногла́зка, син'єгла́зка, скоросп'їлка/скоросп'єлка, сорокозубка, сорокадénка/сорокодénка/сорокодн'єўка*, але сьогодні ситуація поступово змінюється. Кількість таких назв під впливом літературної мови (спостерігається й вплив російської), унаслідок завезення, розповсюдження сортів з інших територій у говірках збільшується: *б'їлосн'ї́жка, б'їлоцєрк'їўс'киї, далекосх'їднїї/дал'н'євостóчнїї, вологра́ц'киї, дн'їпропетрóўс'ка, краснос'єл'с'киї, мел'їтóпол'с'киї*.

Серед складних іменників, прикметників в літературній мові є чимало похідних, утворених за допомогою слів **пів-**(**напів-**, **полу-**) в першій частині, які вважаються префіксоїдами. Але, на нашу думку, слова з **пів-**, **напів-**тяжіють до композитних дериватів, оскільки **пів-**означає «половина», тобто співвідноситься зі словом. Щодо аналізованого сегменту говіркової лексики Центральної Слобожанщини, то кількість таких утворень у ньому є не значною: *нап'їўгóстра, полугáрбок* (останнє супроводжується ще суфіксацією).

Досить поширеними в сільськогосподарській лексиці центрально-слобожанського ареалу є складносуфіксальні прикметники, що разом з іменником утворюють стійкі сполуки термінологічного, прототермінологічного типу. Опорними компонентами, як прави-

ло, виступають основи іменників, а початковими числівники, рідше прислівники: *багатозубе рало, двокорпусне рало, двохкорпусне рало, двоохрожків'я віла, однокорпусне рало, п'ятир'яжків'я віла, трир'яжків'я віла, тр'охрожків'я віла, тр'охугол'не рало, чотир'яжків'я віла, чотир'охрожків'я віла, чотир'охугол'не рало.*

2.8. Репрезентованість морфолого-синтаксичного способу словотвору в сільськогосподарській лексиці Харківщини

Процес трансформації слів одних частин мови в інші без зміни їх зовнішньої форми, але зі зміною значення та граматичних ознак, а, інакше кажучи, морфолого-синтаксичний спосіб, або ж конверсія, в аналізованому сегменті говіркової лексики центральнослобожанського територіально-мовленнєвого утворення є малопоширеним явищем. Нами зафіксовано зокрема такі субстантивовані іменники: *кладова* (окрема неопалювана кімната в хаті для зберігання їстівних припасів і різних речей), *кладова, мас'т'ер'ка* (приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту), *парова* (невелика спеціалізована споруда, у якій розмелюють зерно), *пос'їуна* (час і процес висівання зернових культур), *уборочна* (час і процес збирання врожаю зернових).

2.9. Лексико-синтаксичний спосіб словотвору в межах аналізованого сегмента лексико-семантичної системи Центральної Слобожанщини

Цей спосіб словотворення не відіграє помітної ролі в сільськогосподарській лексиці Центральної Слобожанщини. Репрезентований він в аналізованому сегменті говіркової лексики номеном *іван-дамрія* (сорт картоплі).

Отже, зібраний і зааналізований нами у цьому розділі, матеріал дає змогу зробити нам висновки про те, що діалектне словотворення потребує ґрунтовного дослідження, тому що говірковий матеріал якнайповніше відбиває багаті, складні й вічно живі процеси народного назвотворення. Словотворення є найважливішим і найактивнішим процесом збагачування словникового складу як мови в цілому, так і окремих її говорів. Словотвірні особливості Центральної Слобожанщини потребують належної уваги, бо без їх вивчення не можна уявити цілісної картини словотвірних явищ українського народного мовлення. Словотвір аналізованих центральнослобожанських номенів, природно, близький загалом до дериватики південно-східного мовленнєвого типу, проте є й укралення

з південно-західних говорів, зустрічаються також утворення від іншомовних кореневих морфем, зокрема російських, які творяться, проте, за допомогою «місцевих» афіксів.

Отже, як бачимо, панівним в аналізованому говірному лексико-семантичному сегменті Центральної Слобожанщини є суфіксальний спосіб словотворення, завдяки йому в сільськогосподарській лексиці Центральної Слобожанщини функціонує чимала кількість словотворчих розрядів, наприклад, збірні найменування на позначення листя і стебел сільськогосподарських культур, сингулятивні назви, найменування поля і соломи, агентивні номени тощо).

Дериватика розглянутих сільськогосподарських назв, у творенні яких беруть участь суфіксальні морфемі, характеризується у говірках Харківщини зокрема такими особливостями:

- а) для творення найменувань стебел і листя культивованих рослин найчастіше уживається суфікс **-ин'(н')-а**, який в українській літературній мові є нормативним; значною мірою поширені назви, утворені від етимологічно інших основ (немотивовані найменуваннями самих рослин). Рідко для творення номінацій листя і стебел сільськогосподарських культур застосовуються суфікси **-ин-а**, **-(н)ик**;
- б) для центральнослобожанських одиничних назв характерними є суфікси **-ин-а** і **-к-а** (який здебільшого приєднується до форм на **-ин-а**). Узагалі ж сингулятивних найменувань із суфіксальною морфемою **-к-а**, порівняно з утвореннями на **-ин-а**, у центральнослобожанському ареалі значно менше;
- в) назви ж поля на досліджуваній території утворюються переважно за допомогою суфіксальної морфемі **-ишч-е**. Поряд із цією у центральнослобожанських говірках функціонують і словотвірні формації з суфіксами **-ин-а**, **-(н)ик**, **-ан(к)-а**. Із них найпоширенішою є **-ин'(н')-а**, проте на Харківщині вона продуктивніша для творення найменувань листя і стебел сільськогосподарських рослин. Утворення з суфіксальними морфемами **-(н)ик**, **-анк-а** спорадичні. Функціонує на території Центральної Слобожанщини й значна кількість аналітичних форм;
- г) найпродуктивнішим суфіксом для творення назв соломи у центральнослобожанському ареалі є **-анк-а**. Інші афікси, зокрема **-ин'(н')-а** і **-к-а**, утворюють ці номінації, від назви однієї конкретної рослини (**-ин'(н')-а** — від гороху, а **-к-а** — від ячменю). Крім того, на Харківщині описові форми поширеніші за найменування соломи, що утворені суфіксальним способом;

- г) назви агентивів чоловічої статті утворюються у говорах Центральної Слобожанщини за допомогою суфіксів **-ник, -л'ник, -(а)л'ник, -іл'ник, -ач, -щик, -ец', -ар (-ар')**. Із них найпродуктивнішою є морфема **-ник** та похідні від неї **-л'ник, -(а)л'ник, -іл'ник**. Значна кількість таких найменувань утворюється за допомогою суфіксів **-щик, -ач**. До малопродуктивних належать форми з **-ец'** і **-ар'**;
- д) найменування агентивів жіночої статті утворюються від корелятивних назв чоловічого роду, за винятком номінацій, що позначають суто чоловічі професії чи заняття, які не є (і ніколи не були) жіночими. Найпродуктивніші на території Харківщини форми з **-ниц'-а** і **-к-а**. Утворення з суфіксами **-щич'-а, -их-а** є спорадичними.

Помітну роль відіграє в сільськогосподарській лексиці Центральної Слобожанщини відіграє нульова суфіксація. Тут загалом можна говорити про три типи словотвірних моделей так званих безафіксних іменників: 1) іменники чоловічого роду II відміни; 2) іменники жіночого роду I відміни; 3) іменники жіночого роду III відміни. На відміну від літературної мови творення деяких безафіксних похідних в центральнослобожанських говірках інколи не супроводжується чергуванням голосних (пор. літ. *виходити* — *віхід, возіти* — *віз, покосіти* — *пок'іс* і центральнослобожанські утворення *виход, воз, пок'іс*).

Префіксальний спосіб словотворення не відіграє помітної ролі в аналізованому сегменті говіркової лексики центральнослобожанського ареалу. Більш чи менш активним засобами префіксальні морфеми виступають у сфері дієслова. Цим же способом утворюється й незначна кількість дієприкметників та іменників, пов'язаних із сільськогосподарською сферою.

Префіксально-суфіксальний спосіб в аналізованому сегменті говіркової лексичної системи продуктивніший, ніж префіксальний. Цим способом утворюються фактично всі основні частини мови.

Лексико-семантичний спосіб словотвору відіграє помітну роль у збагачуванні аналізованого сегмента лексики центральнослобожанських говірок. Аналіз слів, утворених лексико-семантичним способом показав, що вони виникають унаслідок перенесення назви одних предметів на інші на підставі певної їх подібності за зовнішнім виглядом, функцією чи іншими характеристиками до тих названих реалій, за якими вперше було закріплене те або інше найменування. Найчастіше в аналізованій лексиці для такого

перенесення виступає певна подібність тих або інших предметів до частин тіла й одягу людини.

Універбація в центральнслобожанському говірковому мовленні, як до речі, і в літературній мові є малопоширеним явищем, проте в побутовому повсякденному мовленні процес стягнення кількох компонентів в один зустрічається значно частіше. Найпродуктивнішими в досліджуваному ареалі є універбати жіночого роду з афіксом **-к-а**. Незначна кількість подібних найменувань мотивується формами чоловічого та середнього роду, малопоширеними є й конструкції, що утворюються від множинної форми іменників.

Словоскладання (юкстапозиція) досить рідкісне явище в центральнслобожанських говірках. Ширше у центральнслобожанському ареалі (загалом і в аналізованому сегменті говірної лексики зокрема) представлене основоскладання.

Морфолого-синтаксичний і лексико-синтаксичний способи не відіграють помітної ролі в формуванні сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини. Кількість номенів, утворених цим способом, в аналізованому сегменті лексики центральнслобожанських говірок є незначною. Слова такого типу тут трапляються дуже рідко.